

Ігор Анцишкін

Запорізька Січ та грамота патріарха Йоакима

Igor Antchyshkin

The Zaporizhian Sich and charter of Patriarch Joachim

Conditions of the independence of the Church of Zaporizhian Army are investigated. The idea that the Patriarch Joachim's charter of 1688, by which Sich had to choose priests only from Mezhyhirya Monastery launched the stage of subordination of Ukrainian Church to Moscow is justified

Keywords: Metropolitan, monastery, the Cossacks, the patriarch, the church, Zaporizhian Sich, Mezhyhirya Monastery

Досліджується стан незалежності Церкви Війська Запорозького. Обґрунтовується думка, що грамота патріарха Йоакима 1688 р., за якою Січ змушена була обирати священників лише з Межигірського монастиря, започаткувала етап підпорядкування української церкви Москвою.

Ключові слова: митрополит, монастир, козаки, патріарх, церква, Запорізька Січ, Межигірський монастир

Церква на Запорозькій Січі завжди відігравала велику роль протягом усього існування цієї козацької «республіки». Січова церква Пресвятої Покрови Богородиці, що будувалася, починаючи з Микитинської, на кожній Січі, була центром духовного життя запорозького козацтва. Проведення церковних служб за участю старшини та рядового козацтва було об'єднуючим фактором для Запорозького Коша. Священники не раз були третейськими суддями у суперечках та конфліктах, що виникали на Січі. Водночас, відносячись з повагою до кліру січової церкви, запорізьке товариство ставило перед ними й суворі вимоги. Це було і вміння красномовно викладати проповіді, і вести службу українською мовою, і бути прикладом моральності для запорожців. Головним чином, керівництво Коша не мало бажання допустити священників до втручання у внутрішні справи запорожців. Тому не дивно, що домініканський монах, історик Симеон Окоцький у своїх мемуарах писав: «... Вони (козаки) не допускають до війська свого священника і тому недостатньо думають про Бога...»¹.

Та це було не так, але розділення влади на світську та церковну на Січі було дуже чітким. А однією з головних вимог січового товариства до своєї церкви – це була вимога її незалежності від загальної російської ієрархії чи просто від митрополита київського².

Зі значно більшою повагою, ніж до окремих церковних владик, козаки ставились до монастирів, які й вважали спражніми духовними центрами,

що мали право наставляти їх на «путь Божий». Тому саме з монастирів вони обирали собі на Січ священників та, відмовляючись від сплати десятини патріархії чи митрополії, давали кошти на розбудову монастирських будівель. Серед документів, що стосуються збирання милості посланниками ченців, знаходяться повідомлення про перебування на Запорозжжі в різні роки ченців з Софійського, Литовського, Києво-Видубицького, Полтавського, Ново-Спаського, Пустинно-Медведівського, Свято-Афонського монастирів³. Але серед великої кількості українських монастирів були такі, що безпосередньо відносились до запорозького козацтва і мали з ним тісні політичні та економічні стосунки.

Першою монастирською установою на землях Війська Запорозького Низового став Самарський Пустинно-Микільський монастир, заснований приблизно у 1576 р.⁴. Цей монастир й в подальшому відіграв велику роль в церковному житті запорозького козацтва. Особливо, коли монастирський чин у ньому наладнав настоятель ієромонах Паісій, викликаний у 1602 р. з Межигірського монастиря⁵.

Але, незважаючи на те, що зв'язки січової церкви з Межигірським монастирем були достатньо тісні і давні, із самого початку її історичного існування, тобто десь з 1576 р., вона складала парафію Трахтемирівського київського єпархіального монастиря⁶. Саме звідти, в більшості своїй, наставлялися на січові землі священнослужителі і саме туди направлялися основні пожертви запорозьців. Але після того, як у середині XVII ст. цей монастир було розорено, під час польсько-козацьких війн, перед Січчю постало питання про пошук нового духовного центру, який би зміг забезпечити незалежність січовим церквам.

Звісно, найближчим таким центром був козацький Самарський Пустинно-Микільський монастир. Але він підпорядковувався київській митрополії і не міг забезпечити потрібної незалежності церковним установам Січі. Пошуки були недовгі, адже зв'язки січовиків з ченцями Межигірського монастиря були давніми. А найголовніше, Межигірський монастир був на становищі ставропігійного і був вилучений з відомства російського православного Синоду і київського митрополита, що цілком задовольняло бажання козаків мати незалежність від церковних ієрархів⁷. Тому, певний час, декілька кошових отаманів намагалися встановити з монастирем офіційні зв'язки. Наприклад, Іван Сірко у 1676 р. направив листа до Межигір'я, в якому йшлося, що «войско запорожское решило посылать свой доход в ту обитель, в которой об нем молят милостиво Бога и при которой находится шпиталь для недужных козаков»⁸. У 1683 р. кошовий Григорій Іванович, або Іваника, писав, що «на их желание согласились, чтобы церковь запорожская св. По-

крова и вся парафія наша всегда за ними оставалась на потомные часы, чтобы при св. Покрове неотменно священнодействовали лица из монастыря общежительного киевского Межигорского»⁹.

Але офіційного рішення про підпорядкування січової парафії Межигірському монастирю так і не було прийнято. Головним чином цьому протидіяли київські митрополити, які не бажали втратити прибутки з Січі. Це протистояння загострилося у 1687 р. Цьому сприяв цілий ряд внутрішньополітичних факторів.

У 1687 р., під час свого Кримського походу, князь Василій Голіцин відвідав Самарський монастир і навіть зробив вклад «в пятнадцать рублев». Але водночас, за згодою нового гетьмана Івана Мазепи, який шукав підтримки московського уряду цариці Софії, почав будівництво, поряд з монастирем, Новобородицької фортеці, як тилової бази своїх військ. Запорожці з ченцями виступили проти планів Голіцина і Мазепи. Московські війська «облегли великим облежанием» монастир, захопили багатьох ченців і скарали їх на смерть страшними тортурами¹⁰. В результаті Січ залишилася без найближчого до неї духовного центру.

Тим часом у Києві розпочалася боротьба між митрополитом та новим гетьманом. Попередній гетьман Самойлович зробив так, щоб на посаду митрополита було обрано його свояка Гедеона з князів Святополк-Четвертинських. Але у 1787 р. на місце Самойловича прийшов Мазепа, який зразу ж розпочав спроби змістити митрополита. Бажаючи отримати підтримку Москви, Гедеон, у тому ж році, згодився прийняти благословення від московського патріарха, що означало кінець автокефалії української церкви. Але вселенський константинопольський патріарх на це згоди не дав. Тоді московський уряд організував похід Голіцина на Крим і звернувся безпосередньо до султана. Не бажаючи піддавати союзний Крим розоренню і бажаючи порозумітися з Москвою, візир султана видушив у царгородського патріарха згоду на підпорядкування Київської митрополії московському патріарху¹¹.

Водночас, для боротьби з Мазепою, Гедеону потрібні були кошти і їх повинні були дати запорожці. Тому, ще 1686 р., він видає повеління про підпорядкування січової церкви Київській митрополії, виключаючи при цьому зв'язок між Межигірським монастирем та запорозькими козаками. Ігумен Межигірського монастиря Феодосій Васьковський підкорився наказу митрополита і відкликав братію з Січі, водночас направивши патріарху скаргу через своїх депутатів – ієромонаха Іродіона, дяка Гавриїла та ченця Філарета¹².

Тут слід зауважити, що духовні особи, як й інша січова старшина, могли займати свою посаду лише рік і замінювалися іншими або ж колишні

зберігали свої посади після обрання і «з ласки військової». Це називалося «переміною звичайною» і вона відбувалася у вересні. Найчастіше до Січі прибували ченці з Межигірського монастиря, а козаки відправляли до обителі кілька возів, навантажених рибою, сіллям, хутрами й вином, а також споряджали інші подарунки¹³.

Тому рішення митрополита про те, кому вести службу на Січі, не сподобалось запорожцям. У травні 1686 р. кошовий Федір Іваника написав до Межигір'я листа, у якому, дивуючись немилості ігумена до запорожців за відклик із Січі братії монастирської, водночас доводилося, що церква запорозька не підлягає владі київського митрополита і що вони, запорожці, «будуть бить челом великим государям, святейшему патріарху и его милости гетману Ивану, чтобы они оказали милость Войску Запорожскому и оставили церковь запорожскую на прежнем основании». Наприкінці листа кошовий наголосив, що «не буде церква Божя і наша відлучена від монастиря спільного Межигірського, поки в Дніпрі води й нашого війська Запорозького буде»¹⁴.

Можливо, реакція московської патріархії на указ Гедеона була б інакша, адже московська церква ще не вкоренилася на українських теренах, якби її на той час її не очолював патріарх Іоаким.

Патріарх Іоаким, в миру Іван Петрович Савелов-Перший, походив з жомайських дворян. Служив в армії і був посланий в Україну. Після смерті

*Патріарх Московський
і всія Русі Йоаким
(Савелов-Перший Іван Петрович)*

свої дружини та дітей, він залишає військову службу і, прийнявши постриг, у 1655 р. вступає в число ченців Межигірського монастиря¹⁵. Але залишався у монастирі він недовго. У 1657 р. патріарх Нікон переводить його до Валдайського Іверського монастиря, а у 1661 р., вже перебуваючи в опалі, Нікон ставить його «будівельником» у свій особистий Новоєрусалимський монастир. У 1674 р. Іоаким стає патріархом. Він виступав проти планів цариці Софії стати єдиновладним правителем Московії, а також боровся із старовірами¹⁶.

У своїй боротьбі з розколом та політичними ворогами Іоаким спирався на свої зв'язки в Україні. Більш освічені українські ієрархи допомагали патріарху в його справах. Саме українці підтримали Іоакима у його боротьбі з «латинствующою хлібопоклонницькою»

ересю у 1688 р. Українські вчені-богослови допомогли у 1687 р. створити у Москві Слов'яно-греко-латинську академію¹⁷. У своєму заповіті Іоаким прохав поховати себе саме у Межигірському монастирі, але московська влада вирішила по-своєму¹⁸.

Водночас Іоаким робив усе, щоб знищити самоврядування української церкви. Наприклад, у листі до патріарха Константинопольського Діонісія Іоаким докоряв йому за те, «что он доселе не следил за религиозными настроениями в Малороссии, и просит Дионисия помочь теперь ему, Иоакиму, преследовать явившиеся в Малороссии еретические учения...»¹⁹.

Іоаким із задоволенням допоміг позбутися митрополичої опіки архімандриту Києво-Печерської лаври Варлааму Ясинському, який порушив клопотання про надання своєму монастиреві статусу ставропігії Московського патріарха. У липні 1686 р. цій лаврі було надано ставропігію й виведено її з підлеглості митрополита Четвертинського. Про це клопотав і новий гетьман Іван Мазепа. Роком раніше пішов під патріаршу ставропігію і козачий Києво-Межигірський монастир²⁰.

Тому маючи давні зв'язки з Україною, особливо з Межигірським монастирем, патріарх Іоаким не міг не втрутитися у суперечку між іноками та митрополитом. Йому не потрібен був сильний церковний ієрарх в Києві, тому рішення його було швидке і однозначне. 5 березня (24 лютого за ст. ст.) 1688 р. патріарх видає грамоту на ім'я ігумена Феодосія, у якій наказує відати січовою церквою лише Межигірському монастирю²¹.

Зокрема, у грамоті було сказано про права Московського патріарха на управління усіма православними в інших країнах. Суть же самої справи була викладена у кількох рядках: «Церкву Божу в Січі Запорозькій, що в повній і безперервній патріаршій владі перебуває, доручити єдиному віданню Межигірського монастиря з утвердженням давнього звичаю, щоб військо низове одержувало своє духовенство тільки з цієї обителі»²². А тим, хто відмовлявся виконувати встановлений у грамоті порядок, Іоаким погрожував відлученням від церкви і вічним прокляттям.

Таким чином, Запорожжя отримало свою окрему церкву, що номінально підпорядковувалася патріаршому престолу, а насправді кошовому начальству. Коли на землях Коша Війська Запорозького Низового з'явилися села і в них зводилися церкви, то біле духовництво постригав або начальник кошових церков, або воно приходило з інших місць і, присягаючи Кошу, отримувало від нього приходи по паланках²³.

Межигірський монастир не міг виконати приписів грамоти Іоакима лише з 1709 – 1734 рр. Але вже наприкінці 1734 р. кошовий Іван Малашевич, після зведення січової церкви, повідомив до монастиря, що «благоволіть межигірським законникам оголосити..., бо ми їх не цураємося і благоволимо за настоятелів духовних собі прийняти»²⁴.

Тож положення патріаршої грамоти діяли протягом майже ста років, аж до знищення Запорозької Січі у 1775 р., коли разом із Запорожжям впала і слава Межигірської обителі. З точки зору самостійної політики січової церкви це був позитивний момент, але в контексті духовного наступу Москви на Україну ця грамота зіграла негативну роль. Надавши Межигірському монастирю ставропігію, московський патріарх потім, через поставлених до січових церков священників, міг контролювати козацьку церкву, направляючи її політику у вигідне для Москви русло. Як приклад, можна навести останні дні Запорозької Січі у 1775 р., коли саме церква не дала можливості організувати запорожцям опір, в результаті чого Кош було захоплено карателями Текелія.

- ¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 513.
- ² Скальковський А. Історія Нової Січі. – Дніпропетровськ: «Січ», 2003. – С. 109.
- ³ Лиман І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – С. 17.
- ⁴ Яворницький Д. – Указ. праця. – С. 300.
- ⁵ Там само. – С. 301.
- ⁶ Там само. – С. 291.
- ⁷ Там само. – С. 292.
- ⁸ Там само. – С. 292.
- ⁹ Там само. – С. 293.
- ¹⁰ Там само. – С. 302.
- ¹¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – С. 107.
- ¹² Скальковський А. Указ. праця. – С. 112.
- ¹³ Там само. – С. 113.
- ¹⁴ Яворницький Д. Указ. праця. – С. 293.
- ¹⁵ Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – Т. 26. – С.–Пб.: Типолитография И. Ефрона, 1894. – С. 662.
- ¹⁶ Там само. – С. 663.
- ¹⁷ Житие и завещание святейшого патриарха московского Иоакима – С.– Пб.: Тип. В. С. Балашова, 1879. – С. 88.
- ¹⁸ Там само. – С. 139.
- ¹⁹ Там само. – С. 92.
- ²⁰ Грушевський М. Указ. праця. – С. 110.
- ²¹ Скальковский А. Указ. праця. – С. 113.
- ²² Там само. – С. 620.
- ²³ Там само. – С. 113.
- ²⁴ Там само. – С. 114.